

بازبینی تحولات معماری معاصر ایران از منظر هویت کالبدی (مطالعه موردی: دوره پهلوی دوم)

چکیده

در این پژوهش به بررسی هویت کالبدی بناهای عمومی در دوران پهلوی دوم پرداخته شده است. برای تحلیل و بررسی هویت کالبدی بناهای عمومی شهر، دوره دوم پهلوی انتخاب شد. روش تحقیق در این پژوهش کیفی پیمایشی و پژوهش از نوع کاربردی می‌باشد و برای پاسخ به سؤال پژوهش ابتدا از روش کتابخانه‌ای به بررسی عوامل مؤثر در شکل‌گیری هویت کالبدی در دوره پهلوی دوم بررسی سپس به نکات به دست آمده از تحلیل کتابخانه‌ای در بناهای عمومی دوره پهلوی دوم مورد بررسی قرار گرفت. معیارهای طراحی شهری نیز مواردی مانند شالوده شهر ایرانی، فضاهای مسکونی و فضاهای اجتماعی محلات شهری قدیم و جدید می‌شود. نتایج نشان می‌دهد که زمانی شهر به شکل مطلوب خود می‌رسد و در واقع واجد هویت می‌گردد که واجد سرزندگی، معنی، تناسب، دسترسی مناسب و عملکرد صحیح باشد. شهرسازی سنتی ایرانی به چهار زمان، مکان، فرهنگ و معنی بستگی داشته است.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی تحولات معماری معاصر ایران در دوره پهلوی.
۲. بررسی اصول و معیارهای مؤثر بر کالبد بناهای عمومی در معماری دوره پهلوی.

سؤالات پژوهش:

۱. در معماری معاصر ایران در دوره پهلوی چه تحولاتی ایجاد گردید؟
۲. کدام اصول و معیارهای بر هویت کالبدی بناهای عمومی معاصر شهر تهران تأثیرگذار بود؟

کلیدواژه‌ها: تحولات معماری، هویت کالبدی، بناهای عمومی، معماری دوره پهلوی دوم، فضای مسکونی.

مقدمه

مفهوم هویت در دوران پیش از مدرن به صورت امروزین مطرح نبود. در گذشته، الگوهای سنتی بر جامعه حکمرانی می‌کرد؛ اما در دوران مدرن مفهوم هویت دچار دگرگونی شد. مدرنیته باعث تحولات زندگی خانوادگی و فرهنگ بناها شد و نمود کالبدی این تغییرات در دوران پهلوی مشاهده شد. البته این نکته بسیار اهمیت دارد که مواجهه با تغییرات و نوگرایی پیش‌ازین، با حفظ هویت بومی، باعث رشد و ارتقای جامعه می‌شد؛ اما در این دوران با نادیده گرفتن ارزش‌ها، جامعه به طور کلی دگرگون شد. مجموعه تحولات فرهنگی اغلب تحت تأثیر عوامل خارجی و تغییرات کالبدی ناشی از آن، توسط عوامل داخلی محقق شده است. حضور متخصصان غربی، جابه‌جایی جمعیتی، تغییر در سلیقه زیبایی در مردان، آموزش اصول نوین خانه‌داری به زنان، تعریف طبقه‌بندی اجتماعی، نادیده‌نگاشتن هویت‌های بومی در رویکرد ملی‌گرایی، گسترش فرهنگ مصرف به جای تولید و... از جمله عوامل فرهنگی است که بر کالبد شهری و معماری بناهای عمومی همچون تفکیک محلات براساس طبقات اجتماعی پیدایش سبک‌های جدید معماری بنا، ظهور تزئینات و مبلمان جدید در خانه‌های ایرانی و تخریب گسترده معماری سنتی تأثیر گذاشت.

یکی از مهم‌ترین چالش‌های انسان امروز در طی فرایند جهانی‌شدن و جهانی‌سازی، حفظ هویت و گریز از بحران هویت است. هویت شهرها در روابط انسان‌ها با یکدیگر و با محیط مؤثر است. هویت، همیشه با مراتب گوناگونی مطرح بوده است.

- بحران هویت اساساً بحثی است متعلق به جامعه‌ای که تفکر «مدرن» یا «تجددگرایی» در آن زاده شد و سپس پی‌آمدهایی داشت که با نام «پس از مدرن» در چون و چرایی‌هایی فلسفی، بحران هویت نام گرفت. این بحران به هویت شخصی یا همان جایگاه «خود» در زمان و مکان برمی‌گردد که از نقطه نظر روان‌شناختی و جامعه‌شناختی بسیار بحث عمیق و گسترده‌ای است (نجفی، ۱۳۹۶: ۲۰؛ الکساندر، ۱۳۸۱؛ جن کز، ۱۳۸۴)
- درهم‌آمیختگی معنای هویت با تشخیص، تا حدودی به مورد اول ارتباط پیدا می‌کند. به این ترتیب، سرگشتگی یا گم‌گشتگی فرد در پیوستن و گسستن در برون و درون خود نسبت به آنچه در پیرامونش می‌گذرد او را بی‌هویت یا به عبارتی بی‌تشخص می‌کند. این تصور هنگامی پدید می‌آید که مجموعه وجودی و رفتاری یک فرد دارای هیچ نوع اعتبار خاصی نبوده، هست‌ونیست او هیچ اثری در مدار و جریان زندگی خودش و دیگران نداشته باشد. در چنین حالتی بحث بی‌هویتی پیش می‌آید؛ در صورتی که از نظر معنای کلمه، هر انسانی به هر ترتیب دارای «آدرس و مشخصات» است که کیستی یا هویت او را روشن می‌کند. اما اینجا مراد از به‌کاربردن هویت تنها نام و وابستگی‌های مکانی و اجتماعی یک فرد نیست، بلکه ویژگی‌های وجودی و آثار و تبعات آن‌ها مطرح است. هویت به معنای بحران تجددگرایی و هویت به معنای نداشتن تشخیص، در هر دو حالت به انسان و زندگی اجتماعی او برمی‌گردد (نجفی، ۱۳۹۶: ۲۰).

مفهوم هویت را می‌توان در ۳ بازه زمانی پیش از مدرن، مدرن و فرامدرن مورد بررسی قرارداد.

هویت در دوران پیش از مدرن: در ادبیات عرفانی هویت ذات مطلق است.

هویت در دوران مدرنیته: در دوران مدرن واژه هویت از مفهوم ذات مطلق خداوند تغییر کرد و انسان جایگزین خدا شد؛ در این تفکر، هویت عبارت است از کیفیتی که ذهن برای بازشناسی آن ارزش دیگر به آن می‌دهد و هویت از آن شیء نیست؛ بلکه از آن ذهن فاعل شیء است. براساس این تفکر مشخصه انسان عقل اوست.

هویت دوران پس از مدرنیته: در این تفکر انسان‌ها بر هم تأثیر می‌گذارند و از هم تأثیر می‌پذیرند و هیچ‌چیز از پیش تعیین شده در نزد آن‌ها نیست و هرگونه اصالت ذاتی از هویت مردود و هر تلاشی برای تعریف آن مردود است (قطبی، ۱۳۹۵: ۷۹).

در جدول شماره ۱ مفهوم هویت از نظر صاحب‌نظران بررسی خواهد شد:

جدول ۱. مفهوم هویت در نگاه صاحب‌نظران

ردیف	صاحب‌نظران	تعریف هویت
۱	گیدنز (۱۳۷۸)	عصر بازاندیشانه هویت متعلق به انسان مدرن است و هویت شخصی یا تأمل در خود و خود بازاندیشانه را پدیده‌ای منحصر به دوران مدرن تلقی می‌کند
۲	جنکیز (۱۳۸۱)	نظر خلاف گیدنز را مطرح کرده و معتقد است که بازاندیشی انسان مدرن منحصر به دوران مدرنیته نیست و در واقع آن را عصری نمی‌داند او خویشتن بازاندیشانه را ویژگی انسان و وجود او می‌داند و نه از علائم انسان مدرن
۳	الکساندر (۱۳۸۱)	هویت در محیط فرهنگی تجلی می‌کند که ارتباط طبیعی و منطقی بین فرد و محیط حاصل شده باشد وی معتقد است بین فرد و محیط زندگی اش ارتباط و احساس تعلق خاطر به وجود نخواهد آمد مگر آن که قادر به شناخت عمیق و تشخیص آن باشد
۴	والتر بور (بزرگر، ۱۳۸۲)	هویت تفاوت‌های کوچک و بزرگ است که باعث بازشناختن یک مکان می‌شود و حس دل‌بستگی و حساسیت به محیط را به وجود می‌آورد. خاص بودن محیط به معنی اجتناب از یکنواختی، وجود تنوع و جذابیت است
۵	رلف (بزرگر، ۱۳۸۲)	رلف معتقد است که هویت محیط نتیجه کنش متقابل سه مورد است که عبارت‌اند از: ۱- ترکیب ظاهر و کالبدی نماها؛ ۲- عملکردها و فعالیت‌های قابل مشاهده؛ ۳- مفاهیم در محیط.
۶	کالن (۱۳۸۸)	کالن بر اهمیت تفاوت هر محیط با سایر محیط‌ها تأکید دارد. او هویت را توجه به شخصیت فردی هر محیط و پرهیز از یکنواختی و تشابه محیط‌های شهری از طریق به جلوه درآوردن ویژگی‌های خاص هر محیط تعریف می‌کند
۷	جیکوبز (۱۹۶۹)	هویت را در رابطه با فعالیت‌ها و زندگی در خیابان‌های شهری از دیدگاه برنامه‌ریزی شهری تعریف می‌کند. شهرها امن‌تر، قابل‌زندگی‌تر و پر جاذبه تر می‌شوند چنانچه خیابان‌هایشان به ترکیب پیچیده‌ای از فعالیت‌های مختلف اختصاص داده شود
۸	راپاپورت (بنتلی، ۱۳۸۲)	هویت خصوصیتی از محیط که در شرایط مختلف تغییر نمی‌کند و یا خصوصیتی که موجب قابلیت تمیز و تشخیص عنصری از عنصر دیگر را فراهم می‌کند و عناصر شهری را از یکدیگر متمایز می‌سازد
۹	لینچ (۱۳۷۶)	هویت حدی که شخص می‌تواند یک مکان را به‌عنوان مکانی متمایز از سایر مکان‌ها مورد شناسایی قرار دهد به‌گونه‌ای که شخصیتی مشخص و منحصر به فرد داشته باشد

۱۰	نیکلسون	هویت در اصل واژه‌ای عربی است و از مصدر جعلی (هو) که ضمیر مفرد غایب است، گرفته شده است.
۱۱	رحیم‌زاده	واژه Identity از زمان پیدایش تا کنون بر پنج معنا دلالت کرده است: ۱- کیفیت یا وضعیت "همان" بودن، همانی مطلق یا وجودی یکتایی ۲- فردیت، شخصیت (از ۱۶۳۸ م.) وجودی فردی (از سال ۱۶۸۲ م.) ۳- (در جبر) معادله یا عبارتی که به‌ازای همه مقادیر متغیرهای خود ثابت باشد ۴- بازشناخته شدن از نظر احساس، علائق، (از سال ۱۸۶۸ م. کاربرد این معنا محدود است) ۵- آنچه مالک خود را بشناساند، مانند کارت شناسایی (از سال ۱۹۰۰ م)

در جدول شماره ۲ مقایسه تطبیقی در معنی واژه هویت انجام گرفته است:

جدول ۲. تعاریف هویت در فرهنگ علوم گوناگون (نصر، ۲۰۱۳: ۲۰)

۱. نام فرهنگ	۲. مفهوم هویت
۳. فرهنگ علوم انسانی	۴. چیستی و کیستی
۵. فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی	۶. ذات مطلق
۷. فرهنگ علوم فلسفی و کلامی	۸. مشتق از هو، حقیقت جزئی
۹. فرهنگ معارف اسلامی	۱۰. حقیقت مطلقه مشتمل بر حقایق
۱۱. فرهنگ الم نجد عربی	۱۲. او بودن
۱۳. لغت‌نامه دهخدا	۱۴. تشخیص

نتیجه‌گیری

باتوجه به تحلیل نمونه‌های در نظر گرفته شده، معماری این دوره از تاریخ ایران دارای مؤلفه‌های معماری منطقه‌گرا است. تحلیل برخی از آثار شاخص این دوره، مفاهیمی نظیر نمود فناوری مدرن، توجه به بستر طراحی، استعاره‌های فرمی، توجه به اصول معماری ایرانی و اسلامی، در نظر گرفتن شرایط اقلیمی، به‌کارگیری مصالح و آرایه‌های بومی و الهام از مفاهیم خاص منطقه‌ای را دربر دارد که به‌عنوان شاخصه‌های در نظر گرفته شده در طراحی و معماری پهلوی دوم است. این شاخصه‌ها دارای نقاط اشتراک معماری این دوره و معماری منطقه‌گرا است. نتایج این پژوهش نشان از تلاش معمار در جهت تعامل طرح و بستر طراحی و سعی بر ایجاد جنس خاصی از معماری است که دارای مؤلفه‌های معماری منطقه‌گرا است.

از مهم‌ترین تحولاتی که در عصر پهلوی دوم انجام شد، تحول در برنامه‌های عمرانی و شکل‌گیری واحدها و شهرک‌های مسکونی است. معماری پهلوی دوره گذار از معماری سنتی به معماری مدرن است؛ معماری مدرن شکل گرفته در دوره پهلوی دوم عمدتاً از مجرای معماران اندیشه‌های جریان‌ساز اروپا از جمله سبک بین‌الملل مدرسه باهاوس کارهای لو کوربوزیه فرانک لوید رایت ... حمایت می‌شد. نتیجه آن صورت ایرانی معماری مدرن بود که به‌عنوان معماری شبه‌مدرنیستی نام‌گذاری گردیده است. باتوجه به اینکه رویکرد منطقه‌گرایی پس از ظهور مدرنیسم دربرگیرنده

چالش‌های فراوان در خصوص تعامل تقابل معماری مدرن هویت‌های فرهنگی - منطقه‌ای است. پرسش‌های اصلی مقاله چنین مطرح می‌گردد که توجه به چه شاخصه‌ها مفاهیمی در طراحی برخی از آثار این دوره در نظر گرفته شده است که قابل انطباق با شاخصه‌های منطقه‌گرایی است و آیا می‌توان با توجه به تحلیل نمونه‌های در نظر گرفته شده معماری این دوره از تاریخ ایران را دارای مؤلفه‌های معماری منطقه‌گرا دانست. تحلیل برخی از آثار شاخص این دوره، مفاهیمی نظیر نمود فناوری مدرن، توجه به بستر طراحی، استعاره‌های فرمی، توجه به اصول معماری ایرانی اسلامی، در نظر گرفتن شرایط اقلیمی به کارگیری مصالح آرایه‌های بومی الهام از مفاهیم خاص منطقه‌ای را دربر دارد که به‌عنوان شاخصه‌های در نظر گرفته شده در طراحی معماری پهلوی دوم است. این شاخصه‌ها دارای نقاط اشتراک معماری این دوره معماری منطقه‌گرا است. نتایج این پژوهش نشان از تلاش معمار در جهت تعامل طرح بستر طراحی سعی بر ایجاد جنس خاصی از معماری است که دارای مؤلفه‌های معماری منطقه‌گرا است. این پژوهش از لحاظ محتوایی نوعی پژوهش کیفی محسوب می‌شود که در ابتدا برخی از ویژگی‌های بناهای شاخص دوره پهلوی دوم مورد ارزیابی قرار گرفته سپس این ویژگی‌ها با برخی از شاخصه‌های معماری منطقه‌گرایی مورد سنجش ارزیابی قرار گرفته است؛ بنابراین، هویت کالبدی شکل‌دهنده معماری معاصر تهران از بطن موضوع طرح بیرون می‌آید و هویت کالبدی حاصل و دال بر شرایط این زمانی جامعه ایران است و برای ارتقای هویت کالبدی معماری بناهای عمومی معاصر شهر تهران اصول و معیارهایی قابل تدوین است.

معیارها و اصول هویت‌بخش به شهر ایرانی، اسلامی را می‌توان دو مقوله برنامه‌ریزی شهری و طراحی شهری تقسیم نمود. معیارهای برنامه‌ریزی شهری شامل عوامل شکل‌دهنده شهر، رابطه شهر با طبیعت، حضور عناصر طبیعی و شیوه‌های زندگی در شهر، اجزا و عناصر شهرهای کهن، شبکه راه‌های شهر بافت می‌شود. معیارهای طراحی شهری نیز مواردی مانند شالوده شهر ایرانی، فضاهای مسکونی و فضاهای اجتماعی محلات شهری قدیم و جدید می‌شود. زمانی شهر به شکل مطلوب خود می‌رسد و در واقع واجد هویت می‌گردد که واجد سرزندگی، معنی، تناسب، دسترسی مناسب و عملکرد صحیح باشد. شهرسازی سنتی ایرانی به چهار زمان، مکان، فرهنگ و معنی بستگی داشته است. از این رو، می‌توان هویت شهری را در وحدت شکلی، هم‌آوایی شکل شهر با محیط طبیعی و بوم، پیوند واحدهای مسکونی و عناصر شهری، رعایت اصول و ملاحظات هنری و زیباشناسانه، رعایت عرصه‌ها و سلسله‌مراتب نام برد. از دیگر عوامل تشکیل‌دهنده هویت شهر، تعاملات انسانی (انسان با انسان، انسان با محیط و انسان با شهر)، حافظه تاریخی، هنر و معماری شهری (شکل و محتوا، معنی شکل شهر) است.

فهرست منابع و مآخذ:

الکساندر، الکساندر؛ حجت، مهدی. (۱۳۸۱). معماری و راز جاودانگی: راه بی‌زمان ساختن. ترجمه: مهرداد قیومی بید هندی، دانشگاه شهید بهشتی تهران.

امیر بانی، مسعود. (۱۳۹۱). معماری معاصر ایران. چاپ پنجم، تهران: نشر هنر معماری قرن.

بذرگر، محمدرضا. (۱۳۸۸). شهرسازی و ساخت شهر. شیراز: کوشا مهر.

بنتلی، ای یین و دیگران. (۱۳۸۲). محیط‌های پاسخ‌ده. ترجمه: مصطفی بهزادفر. تهران: دانشگاه علم و صنعت.

بهزادفر، مصطفی. (۱۳۸۶). هویت شهر. نگاهی به هویت شهر تهران. تهران: انتشارات شهر.

- جن کنز، ریچارد. (۱۳۸۱). هویت اجتماعی. ترجمه: تورج یاراحمدی، تهران: نشر شیرازه.
- حجت. عیسی. (۱۳۸۴). «هویت انسان ساز. انسان هویت پرداز (تأملی در رابطه هویت و معماری)». نشریه هنرهای زیبا، دوره ۲۴، ۶۲-۵۵.
- گیدنز، آنتونی. (۱۳۷۸). تجدد و تشخص، جامعه و هویت شخصی در عصر جدید. ترجمه: ناصر موفقیان، تهران: نشر نی.
- نقی زاده، محمد. (۱۳۸۶). ادراک زیبایی و هویت شهر. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.
- لینچ، کووین. (۱۳۷۶). تئوری شکل خوب شهر. ترجمه: حسین بحرینی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- میرمیران، هادی؛ اعتصام، ایرج. (۱۳۸۸). معماری معاصر ایران: ۷۵ سال تجربه بناهای عمومی (۱۳۰۰ تا ۱۳۷۵ هجری شمسی). تهران: شرکت طرح و نشر پیام سیما.
- Barresi, J. (۲۰۰۲). From the Thought is the Thinker to the Voice is the Speaker' William James and the Dialogical Self. *Theory & Psychology*, 12(۲), ۲۳۷-۲۵۰.
- Canter, D. (۱۹۷۷). *The Psychology of Place*, the architectural press, London.
- Epstein, S. (۱۹۷۳). "The Self-Concept Revisited", In *American Psychologist*, No. ۲۸, pp. ۴۰۴-۴۱۴.
- Giuliani, MV. (۲۰۰۳). "Theory of Attachment and Place Attachment", In: Bonnes, Mirilia (eds), *Psychological Theories for Environmental Issues*, ASHGATE.
- Gustafson, P. (۲۰۰۱). "Meaning of Place: Everyday experience and theoretical conceptualizations", in *Journal of Environmental Psychology*, No. ۲۱, pp. ۵-۱۶.
- Haugh, A. (۲۰۰۷). "Identity and Place: a critical comparison of three identity theories", in *Architectural Science Review*, Vol. ۵۰, No. ۱, pp. ۴۴-۵۱.
- Kaplan, S. (۱۹۹۲). "The Restorative Environment: Nature and Human Experience". In: Relf, Diane (edt). *The Role of Horticulture in Human Well-Being and Social Development*, Timber Press.
- Kaplan, S. (۱۹۹۵). "THE RESTORATIVE BENEFITS OF NATURE:TOWARD AN INTEGRATIVE FRAMEWORK", In *Journal of Environmental Psychology*, No. ۱۵, pp. ۱۶۹-۱۸۲.
- Kaplan, S. (۱۹۹۵). "The Restorative benefits of nature: toward an integrative framework", In *Journal of Environmental Psychology*, No. ۱۵, pp. ۱۶۹-۱۸۲.
- Korpela, K.M. (۱۹۸۹). "Place-identity as a product of environmental self regulation", in *Journal of Environmental Psychology*, No. ۹, pp. ۲۴۱-۲۵۶.
- Norberg- Schulz, C. (۱۹۸۰). *Genius Loci: toward a phenomenology of architecture*, Rizzoli, New York.
- Polkinghorne, Donald E. (۱۹۹۱). "Narrative and Self Concept", In *Journal of Narrative and Life History*, No. ۲&۳, pp. ۱۳۵-۱۵۳.

Proshansky, Harold M. (1978). "The City and Self Identity", In *Environment and Behavior*, No.10, pp. 147-169.

Proshansky, Harold M. (1983). "Place Identity: Physical World Socialization of the Self", In *Journal of Environmental Psychology*, No.3, pp. 67-83.

Rapoport, A. (1982). *The Meaning of the Built Environment, A Nonverbar communication Approach*, SAGE.

Sarbin, Th R. (1983). "Place Identity as a Component of Self: An Addendum", In *Journal of Environmental Psychology*, No.3, pp. 337-342.

Twigger-Ross, Clare L. & Uzzel, David L. (1996). "Place and Identity Processes", In *Journal of Environmental Psychology*, No. 16, pp. 200-220.

Twigger-Ross, C., & Bonaiuto, M., & Breakwell, G. (2003). "Identity Theories and Environmental Psychology", In: Bonnes, Mirilia (eds). *Psychological Theories for Environmental Issues*, ASHGATE.